

մի էր Աւստրիոյ, բայց զիտցաւ 'ի գիւլող առթի իր օգնականութեամբն և հաւանութեամբն նուաճել զՏանկարդ . և ապա խաղաղեան դաշնակցութեամբ զնոյն ինքն զԱւստրիա, և հուսկ ապա գերմանական ազգային զօրաւոր միութեամբ՝ զԳաղլիա . և այսպէս առաջին տէրութեանց կարգը դասաւորեց զԲրուսիա :

Պ. Պիզմարը նմանողութեան օրինակ առած է իրեն զԳրեգորիկոս Բ. և սնած ու մեծցած նոյն հորիզոնին և նոյն մտածութեանց մէջ . վասն զի քննելով այս մեծ ուսուցչին օրինակներն և խորհելով անոր կենացն ու գործոց վրայ, ներկայացուց Եւրոպիոյ նորագիծ պատկեր մ'այն հանճարոյ՝ որ պայծառացոյց զԲրուսիա գարուն սկիզբը, և մեծցուց ու փառաւորեց դարուն վերջը : Իր պայծառ, մեծաբաց ու հրատեսիչ աշխուժը և լայնաճակատ գլուխը՝ կը վկայեն իր մեծութեանը, և յայտնապէս կը ցուցնեն թէ այդպիսի անձ մ'առանց հետոց կամ աննշան չէր կրնար անցնիլ աշխարհիս տեսարանին վրայէն :

Եղան ոմանք որ ուզեցին բաղդատել Պիզմարը կոմսը Գալուրի հետ, և իրաւցնէ թէ որ նոր Պրուսարքոս մ'ուզենար զուգակշռութիւն ընել երեւելի արանց, ընական կերպով կը յորդորուէր համեմատել վիկտոր Խմանուէլի պաշտօնեայն Գուլիէլմոսի պաշտօնէին հետ : Մին 'ի Բիէմնդ ծնաւ զգաղափար միութեան իտալիոյ, և միւսն 'ի Բրուսիա միաւորեց զԳերմանիա :

Բայց այս նոր Պրուսարքոսը կը նշանակէր անշուշտ նմանութեանց հետ և աննմանութիւնքը . Գալուր լանաց նախ ազգին մոտացը մէջ ծնանել զգաղափար միութեան, և ապա իլանել 'ի գործ . ազատութիւն և հաւանութիւն ժողովրդեան, ահաւասիկ գործիք Գալուրի . Իսկ Պիզմարը իրեն գործոց հիմ գրաւ զգորութիւն զինուց . ուստի գերմանական միութիւնն աւելի զինուց արդիւնք է քան ազգային հաւանութեան :

Պատմութեան ուսումը մեծ և գեղեցիկ զարդ կամ մատեան մ'է, յորում միով հայեցումով կը նկատենք զանցեալն իր ամենայն երևութիւնը . բայց դժբախտութիւնն այն եղած է որ առասպելք աղօտացուցած են ուրեք ուրեք այս մեծ մատենին մէկ քանի էջերը : Թէպէտ ընդհանուր է պատմութեան ուսումը, բայց ամենուն քննութեան նպատակը նոյն չէ . տղան զբօսեցուցիչ դէպքեր կը փնտռէ անոր մէջ որով գոհացնէ իր հետաքրքիր երեակալութիւնը . պատերազմականը նիւթական և գազանական մասանց ու կը զննէ, ինչպէս պատերազմաց, յաղթութեանց և աշխարհակալութեանց, որոնք ազգաց և ժողովրդոց պարծանք համարուած են : Քաղաքագէտն ու օրէնսդիրը կը ըննէ մեծ կամ փոքր պատահարաց պատճառներն ու հետեւանքը, և ըստ այնմ կարգ կը զննէ իր գործոցը, իսկ որ անկարծելին է, նոյն իսկ և բժիշկն ունի իր սորվելու մասերը . երբ կը կարգայ մեծամեծաց և իշխանազանց յանկարծադէպ մահերը, կը սկսի խորհրդածել և հարցնել ատոնց պատճառը : Ուճիւրք և ընտանեկան հեւանդութիւնք, մահադեղք և խառնազանց կեանք՝ ահաւասիկ դահիճք Թագաւորազանց :

Առանց հին ժամանակաց պատմութեանը քննելու, թէ ինչ կերպով մեռան Ալեքսանդր, Գերմանիոս, Բրիտանիոս և այլք, գաղղիական բժիշկը քննելով ազգային պատմութիւնը, այս վերջին երեք դարուց մէջ այնպիսի մահեր գտան որ մոտածութեան նիւթ եղաւ : Քննութեան առին թէ արդեօք իշխանաւորաց տարածամբ ու անկարծելի մահերն երկնային վրէժանդութեան ընծայելու է, ինչպէս կը կարծուի Փիլիպպոս Գեղեցիկին և իր յաջորդաց համար¹, թէ Թուոյ և կամ ընտանեկան պիտաւարութեանց : Տրուալու (Dubois) Ամիանցին, իր կենաց վերջին օրերուն հաճութեամբ կը քննէր հռչակաւոր մարդոց և մեծամեծաց մահունց պատճառները . Պ. Լիդրէ (Littre) իր մէկ զբրուածքին մէջ կը մերժէ այն կարծիքն որ կը համարի թէ Օռլէանի դքսուհին Հան-

1 Փիլիպպոս Գեղեցիկ մեռաւ յամի 1314 թ. առաւել և վեց ամեայ . Լուզովկոս Լէ Հօգէն 1316ին, քսան և եօթն ամեայ . Փիլիպպոս Ե. 1323ին, քսան և ութ ամեայ . Կարոլոս Ի. 1328ին երեսուն և չորս ամեայ :

րիէզ-Սննա Անգղիականն մահադեղով վախճանած ըլլայ: Պ. Գիւլլըրիէ (Cullerier) կը հարցնէ թէ ինչպիսի մահուամբ մեռաւ արդեօք Փրանկիսկոս Ա: Այս թագաւորն անառակ ու խառնադնաց կեանք մը կը վարէր, և ահա ասոր կ'ընծայեն իր մահը պատմագիրք ժամանակին:

Փրանկիսկոս Ա. ամուսնացած էր Լուդովիկոսի Բի և Սննայի Անգղիականի դուստր Հնտ, ուսկից ծնաւ եօթն որդի:

Ա. Փրանկիսկոս, Բագաժառանգ, որ ծնաւ յամին 1517 փետրուար 28, և մեռաւ 1536ին թունաւորեալ, ինչպէս կը պատմեն, 'ի Սերաստիանոսէ Մոնդէլուրուլայ:

Բ. ԿԱՐՈՒՍ, Դոքս Օսթանտ, մեռեալ 'ի Բիւրարտիա յամին 1545 'ի կողացաւոյ կամ 'ի ժանտախտէ, քսան և ինն ամեայ:

Գ. ԼՈՒԻՋԻՄ, որ ծնաւ 1515ին և մեռաւ 1547ին, երկամեայ:

Դ. ՇԱՐԼՈՒԴԱ, որ ծնաւ յամին 1546, և մեռաւ յամին 1524, ութամեայ:

Ե. ՀԵՐԵՐԻԿՈՍ Բ. որ ծնաւ 1518ին մարտի 31, և մեռաւ 1559ին, յանկարծադէպ մահուամբ նիդալախաղութեան առնէ, քառասուն և մի ամեայ:

Զ. ՄԱԳԳԱՐԻԷ, որ ծնաւ 1520ին, ամուսնացաւ Սկոթլոյ թագաւորին Հնտ. բայց քիչ ժամանակ ետք յամին 1537 մեռաւ ծիւրական ջերմիւ, եօթն և տասնամեայ:

Է. ՄԱԳԱՐԻԷՏ, որ ծնաւ 1525ին, ամուսնացաւ 1559ին Սաւոյիոյ Էմմանուէլ Փիլիպպոս զբոյն Հնտ, և մեռաւ 1574ին յիսուն և մի ամեայ:

Հենրիկոսի Բի մահէն այս կերպով եղաւ. Յամին 1559 յունիսի 30 իր քրոջը Մարգարիտայ Սաւոյիոյ զբոյն Հնտ, և իր դստերը Եղիսաբեթի՝ Փիլիպպոսի Բի Հնտ հարսնախօսութեան առթիւ, հրամայեց որ չքեղ Հանդէսներ կատարուին Հանդերձ նիդալախաղութեամբ: Հենրիկոս Բ շատ ախոյեանաց դէմ քաջութեամբ կռուեցէն ետքը, կարգը Մոնթկոմըրի (Montgomery) պատանի կոմսին եկաւ. որուն Հնտ արութեամբ կռուելով, երկուքին նիդալին ալ փոխակի իրարմէ ջախջախուեցան. և Մոնթկոմըրի չուղելով ըստ օրինաց գետին ձգել՝ միշտ ձեռքը բռնեց 'ի վար խոնարհած. բայց դիտուածով թագաւորին գլխին զարնուելով գլխամոցին ուղղութեամբ, 'ի վեր առաւ զայն և պայթուց աչքը: Չեղք տուին վիրաւորելոյն իջնել երկվարէն. 'ի բաց ա-

ռին գլխայնոցը և փութացին սենեակը տանելու: Հենրիկոս իմացաւ վերքին ծանրութիւնն և թէ մահացու էր հարուածը:

Հենրիկոս Բ. տասը զաւակ ունեցաւ, Հինգ ուստր և Հինգ դուստր:

Ա. Փրանկիսկոս Բ. որ ծնաւ 1543ին, և մեռաւ 1560ին եօթն և տասնամեայ:

Բ. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ՕՐԼԵԱՆՈՒ, որ մեռաւ երկու և կէս ամեայ յամին 1550:

Գ. ԿԱՐՈՒՍ Թ. ՄԱԳԻՍԽԻՆԻՍԽՈՍ, մեռաւ 'ի թրքացաւ ախտէ 1574ին, քսան և չորս ամեայ:

Դ. ՀԵՐԵՐԻԿՈՍ Գ. մեռաւ 1589ին աւաղակեալ. երեսուն և ութ ամեայ:

Ե. Փրանկիսկոս, Դոքս Ալանտեր, մեռաւ իր եղբոր պէս 'ի թրքացաւ ախտէ, յամին 1584 երեսուն ամեայ:

Հենրիկոս Բի Հինգ դստերքն ևս նման ճակատագիր մ'ունեցան:

Ա. ԵՂԻՍԱԲԷ ԳԱՂԱԴԱՅՆ, որ ծնաւ յամին 1543, երորդ ամուսին Փիլիպպոսի Բի Սաւանիոյ թագաւորին, և մեռաւ 1568ին, քսան և երեք ամեայ, թողլով երկու զաւակ:

Բ. ԿԼԱՐԻՄ ԳԱՂԱԴԱՅՆ, ծնաւ 1547ին, ամուսին Կարոլոսի Բի զբոյն Լոռնայ. մեռաւ յամին 1575, քսան և եօթն ամեայ, թողլով ինը զաւակ:

Գ. ՄԱԳԱՐԻԷՏ ՎԱՅՈՒՄ, ծնաւ 1555ին. առաջին ամուսին Հենրիկոսի Գի. մեռաւ 'ի Բարիզ յամին 1615, վաթսուն և երկու ամեայ:

Դ. ՅՈՎԱՆՆԱ ԳԱՂԱԴԱՅՆ } քորք երկուոր
Ե. ՎԻԿՏՈՐԱ ԳԱՂԱԴԱՅՆ }
եակը, ծնեալ յամին 1556 յունիս 24-որոց առաջինը մեռաւ մէկու կէս ամեայ, և երկրորդն անդէն 'ի ծնանելն:

Ահաւասիկ երկու ազգատոհմ և սերունդք որ անհետացան բոլորովին եօթնասուն և չորս տարուան միջոց (1515-1589), թէ և բազմաթիւ ու բազմաբեղուն, ահա չար մ'իշխանաց և իշխանուհեաց, վախճանեալք 'ի ծաղիկ հասակի, ոմանք հիւանդութեամբ և այլք մահադեղով: Մէջերնէն մէկը միայն վրիպեցաւ, Մարգարիտէ Վալուա, առաջին կին Հենրիկոսի Գի, որ մեռաւ վաթսուն և երկու տարուան: Ուրեմն այսչափ զօրացաւ մահը, և կլլեց քիչ տարուան մէջ ամբողջ երկու ազգատոհմ:

Ախտաբանական բնդհանուր օրէնք մը կայ. որուն առջին ամենքն ալ պէտք է խոնարհին, թէ՛ իշխանն և թէ՛ ուսմիկը. և է արեւնական ու ժառանգական հիւանդութիւն: Թագաւորական և իշխանական ընտանեաց դահլիճն՝ անառակ ու խառնազնաց կեանքն է, որ կրկնիսէ իրենց մահը. և թէպէտ աւելի կամ նուազ տոմարական է ամին արքունեաց, բայց աւելի զգալի եղաւ ՚ի գաղղիական արքունիս՝ այս վերջին երեք դարուց միջոց:

Այս արքայական մահերը քննելէն ետքը, թէ որ ուզենանք դեգերիւլ քիչ մ'ալ իշխանական ապարանից մէջ, հօն ալ նոյնպէս կը պատահինք շատ տեսակ հիւանդութեանց, որ կը զարմացնեն զմեզ:

Լուգովիկոս ԺԴ շատ մը պայագատներ ունեցաւ ուղղագիծ կամ անուղղագիծ, զորոնք անխնայ հարուածեց մահը, և սկսաւ նախ իր անդրանիկ զաւկէն: Ժամանակին յիշատակարանքը կը պատմեն որ արքայորդին դաշտի մը մէջ չըմազայելու ատեն, քահանայի մը կը պատահէ, որ վերջին թոյակ կը տանէր օրիորդի մը ծագկախաւ տիւ ըմբռնեալ, և նոյն տունը կը մտնայ ուր էր հիւանդը: Թէպէտ արքայորդին ՚ի մանկութեան անվտանգ անցեր էր նոյն հիւանդութենէն, բայց սաստիկ տպաւորութիւն կ'ընէ վրան այդ տեսարանը, և իրիկուան քաղաք դառնալով, կ'իմացնէ բժշկին կրած տպաւորութիւնն ու զգացած երկիւղը: Երկրորդ օրը տկարութիւն զգալով՝ անկողին կ'իյնայ, Միւս օրն կը ծանրանայ, ժամ առ ժամ կը սաստկանայ, կը տազնապէ գընտանիս, յոյս չըկայ, վերջապէս կը վախճանի: Առանց խորաբնին մտածութեան՝ արտաբնատ բացալայտ կ'երեւի այսպիսի մահուան պատճառը. բայց թէ որ լաւ քննելու ըլլանք՝ տառաւոր կը վերցնէ, որուն վրայ կը լռեն յիշատակարանք ժամանակին: Եւ այս համադրիւցեալ յամին 1711 ապրիլ 14:

Արքայորդւոյն որդիքն իսկ իրեն նման ապերջանիկ եղան. Լուգովիկոս դուքս Պաշկոնի, և Կարօլոս դուքս Պերրիի իսկ Սեմուրի դուքս մեռաւ. ՚ի Սպանիա տալու և մեղամաղձուտ կենօք, ուր Թագաւորքն էր

Փիլիպպոս Ե. տնուամբ: Պաշկոնիի դուքսն և իր մանկամարդ ամուսնոյն տնակնիւլ մահը շատ խօսակցութեանց և մեկնութեանց նիւթ տուաւ. և այսօր իսկ հասարակաց կարծիքն որոշեալ չէ յայնմ մասին: Մարիամ-Ատելաիտէ, դուստր արքային Մարտինիոյ, դքսուհի Պաշկոնիի, քսան և վեց ամեայ էր, մեծապէս սիրելի արքունեաց մէջ. բայց յամին 1712 յունուար 18, սաստիկ տկարութիւն զգալով, անկողին կ'իյնայ և երեսը կը սկսի այտնուլ: 19ին սաստիկ գողովմն կու գայ վրան: 20ին ընդմը կը սաստկանայ. յունուարի 22ին սաստիկ ցաւ մ'է կը սկսի զգալ ՚ի ծամկիս, որ ամբողջ երկրորդ օրը կը տևէ, խորունկ թմբութիւն մը պատճառելով: Իրիկունը կը կրկնէ ցաւն ու քրտինքը, և անհանգիստ գիշեր մը կ'անցընէ. ցաւն աւելի կը սաստկանայ երկրորդ գիշերը և կը ծանրանայ միւս օրը: Ապա կուպուտակ այտուցք կ'երևան, և իշխանուհին երեկոյեան ժամը վեցին կը վախճանի և անյայտ կը մնայ պատճառը:

Մարիամ-Ատելաիտէի մահուանէն քիչ օր ետքը, կը հիւանդանայ և իր ամուսինը դուքս Պաշկոնիի: Կը կանչէ բժիշկը և կ'իմացնէ թէ մահացու հիւանդ է. կարծես բորբոքեալ եմ ՚ի ներքուստ, կ'ըսէր: Իրեն երեսացը վրայ ալ կ'երևին կապտագոյն այտուցք. բժիշկը կը խռովին դարձեալ, պատճառն անիմանալի է. Թունաւորուած է կ'ըսեն, և հիւանդը կը մեռնի 1712ին յետրուար 18: Մի և նոյն տարին կը մեռնի դարձեալ Պաշկոնիի դքսին ծագկահաւ սակ որդին դուքս Պերրիի, թողով իր Լուգովիկոս եղբօրն արքայական պսակին ժառանգութիւնը: Երկու տարի վերջը կը մեռնի և դուքս Պերրիի Կարօլոս, կասկած տալով թէ Թունաւորուած ըլլայ:

Լուգովիկոս ԺԴ իւր օրինաւոր և հինգ ապօրինաւոր որդի ունեցաւ: Ապօրինաւորք մեռան ամենքն ալ ՚ի ծաղիկ հասակի, և բոլորովին ընդհատեցաւ անոնց յաջորդութիւնը յամին 1730: Իսկ օրինաւորացը՝ յետ գահազան ցնցմանց, կանկ առաւ ՚ի կոմսն Շամպոնի՝ առանց յաջորդութեան, որուն մահուամբ կը թուի թէ իր ցեղն ալ պիտի անհետանայ: